

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЧЕРКАС Тетяна Володимирівна

УДК 94:061.235 (430+477) "1991/2014"

**НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
У ГУМАНІТАРНІЙ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1991-2014 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
декан факультету історичної освіти.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Салата Оксана Олексіївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Пастушенко Тетяна Вікторівна,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник відділу
історії України періоду Другої світової війни.

Захист відбудеться «26» квітня 2017 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «25» березня 2017 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вітчизняна історія кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначилася новітнім етапом українського державотворення, міжнародним визнанням України, налагодженням політичного, економічного й соціокультурного співробітництва нашої держави з провідними країнами світу, а нині й прагненнями євроінтеграції. Однією з важливих країн-партнерів України в Європі в новітній період була й залишається Федеративна Республіка Німеччини. Обидва народи єднає складна і неоднозначна історична доля. Тільки в ХХ ст. українці й німці двічі сходилися в жорстоких військових протистояннях, що, супроводжувалися жахливими гуманітарними та матеріальними втратами. На межі століть ФРН стала однією з перших світових держав, що визнали незалежність України, а згодом підтримали її європейський вибір.

З-поміж з важливих напрямків українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності є гуманітарне співробітництво, зокрема у сфері подолання трагічних наслідків Другої світової війни 1939-1945 рр. Це співробітництво в 1990-х рр. тривало і триває на підставі низки міждержавних договорів України та Німеччини. Сферами співпраці були і здебільшого залишаються облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, разові виплати українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошук, ексгумація й перепоховання жертв Другої світової війни в Україні, а також проблема реституції культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни з території обох країн. Зазначені аспекти й визначають наукову та суспільну актуальність теми дисертації.

Наукова значущість праці посилюється й тим, що досліджені питання досі не знаходили комплексного висвітлення в наукових працях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна праця пов'язана з реалізацією наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук» і виконана в межах ініціативної наукової тематики, що розробляє кафедра історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затвердила (протокол №6 від 26 грудня 2012 р.) та уточнила (протокол №7 від 08 грудня 2015 р.) Вчена рада університету імені М.П. Драгоманова.

Мета дослідження полягає в комплексному, багатоаспектному історичному аналізі процесу становлення і розвитку співробітництва України та Федеративної Республіки Німеччини щодо подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни протягом новітнього етапу двосторонніх міждержавних відносин.

Для цієї мети розв'язано такі **наукові завдання**:

- *з'ясувати* стан вивчення проблеми в історіографії, встановлено рівень і повноту джерельного забезпечення, визначено теоретико-методологічні засади дослідження;
- *окреслити* основні напрямки і проблеми співпраці України та Федеративної Республіки Німеччини в 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни;

- *розглянути* міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва, окреслити місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини;

- *проаналізувати* гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України в 1990-х рр.;

- *простежити* діяльність державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН зі встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці та в'язням нацистських концтаборів;

- *вивчити* практику міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей;

- *схарактеризувати* гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепховання жертв Другої світової війни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.;

- *увиразнити* перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері.

Об'єктом дослідження в дисертації стала гуманітарна сфера міждержавних відносин України та Федеративної Республіки Німеччини на сучасному етапі.

Предметом дослідження є шляхи розвитку співробітництва України та Німеччини в подоланні гуманітарних наслідків Другої світової війни.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження визначені 1991-2014 рр. Нижня часова межа праці зумовлена розпадом СРСР, здобуттям Україною незалежності, її міжнародним визнанням і становленням українсько-німецьких міждержавних відносин, зокрема й у гуманітарній сфері. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком якісно нового етапу сучасної історії України, що окреслений Революцією гідності, падінням режиму авторитарної влади, Росією анексією Криму, агресією на сході України та посиленням євроінтеграційного вектору зовнішньої політики нашої держави.

Територіальні межі розвідки охоплюють Україну в її сучасних державних кордонах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в окресленні та розробленні актуальної проблеми, яку досі не висвітлено в історичній науці. Унаслідок систематизації, узагальнення й аналізу джерельної бази, насамперед архівних матеріалів, публіцистики, матеріалів періодичної преси, документально-інформаційного потенціалу офіційних електронних ресурсів, у дисертації *вперше*:

- зроблено спробу поглибленого дослідження українсько-німецьких міждержавних відносин у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни в кінці ХХ – початку ХХІ ст.;

- визначено стрижневі проблеми українсько-німецької взаємодії в гуманітарній сфері і схарактеризовано головні перешкоди на шляху до подальшої активізації українсько-німецьких відносин, також запропоновано способи їх подолання;

- цілісно проаналізовано гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблем повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території

України в 1990-х рр.; встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці і в'язням нацистських концтаборів; реституції культурних та історичних цінностей, вивезених із території України та Німеччини в роки війни.

Набули подальшого розвитку:

- договірно-правова база українсько-німецького міждержавного і, зокрема, гуманітарного співробітництва, рівні практичної реалізації укладених міжурядових угод;

- перспективні напрямки та конкретні шляхи українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері окресленої проблематики;

Уточнено:

- стрижневі питання співпраці України і Федеративної Республіки Німеччини в 1991-2014 рр., пов'язані з гуманітарними наслідками Другої світової війни;

- етапи виплати разової грошової допомоги громадянам України;

- перелік предметів – культурних цінностей, навзаєм повернутих Україною та Німеччиною в 1993-2013 рр.

Теоретичне і практичне значення розвідки полягає в можливості використання його матеріалів і висновків під час написання наукових праць із новітньої історії України, а також у навчальній роботі ВНЗ, як фактичний матеріал для підготовки лекційних курсів і семінарських занять з новітньої історії України.

Матеріали дисертації стануть корисними для написання навчальних посібників, підручників, та хрестоматій із історії України, підготовки спеціальних курсів із новітньої історії ФРН та українсько-німецьких відносин.

Апробація дослідження. Основні висновки та положення дисертації обговорено на засіданні кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Матеріали дослідження було оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях і читаннях: Науково-правовій конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (Львів, 2014); VIII Міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2014), VII Волинській всеукраїнській історико-красознавчій конференції: до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної науки» (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2014).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковано в чотирнадцяти наукових статтях, з яких шість – у фахових наукових виданнях України зокрема дві з них – у наукових виданнях, що індексовані міжнародною наукометричною базою даних.

Структуру дисертації зумовлено специфікою поставленої мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку

умовних скорочень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатку. Обсяг основного тексту дисертації становить 171 сторінку, список використаних джерел і літератури містить 501 найменування. Загальний обсяг дисертації – 224 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано його мету і завдання, встановлено зв'язок із науковими програмами і планами, окреслено наукову новизну й практичне значення, подано інформацію про апробацію і структуру роботи.

У першому розділі *«Історіографія, джерела і методологія дослідження»*, що складається з трьох підрозділів, проаналізовано праці з теми дисертації, схарактеризовано використані джерела, розкрито методологічні основи дослідження.

Доцільно звернути увагу на те, що окреслені питання висвітлено в радянському науковому й суспільному дискурсі. Можна виокремити принаймні три етапи: сталінський (середина 1940-х – початок 1950-х рр.), хрущовський (1950 – початок 1960 рр.) і Перебудова (1985-1991 рр.).

Упродовж першого етапу проблеми гуманітарних наслідків війни майже не розглядали, а справжні їхні масштаби замовчували та приховували.

Після смерті Й.Сталіна 1953 р. і з приходом до влади М. Хрущова тематика гуманітарних наслідків війни потроху виходить із тіні – розпочинається новий етап дослідження зазначених питань. Безумовно були роботи, у яких об'єктивно висвітлювали історичні факти та події. Заслуговує на увагу монографія М. Ковалю «Борьба населения Украины против фашистского рабства»¹, у якій ішлося про експлуатацію праці українських «остарбайтерів» у Німеччині, а також відома праця М. Загорулька та А. Юденкова². У радянській історіографії відбулося глибше осмислення фактів періоду війни, але питання Голокосту євреїв було закритим для обговорення³. Друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. характеризується з'явою численних праць, передусім колективних багатотомників, у яких осмислено основні події і підбито підсумки війни, досліджено окремі аспекти німецького окупаційного режиму. Першу спробу висвітлити регіональну специфіку окупаційної політики помічено в перебудовний період саме у праці Т. Першиної⁴, Ю. Шульмейстера⁵.

¹Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 133 с.

²Загорулько М.М. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. – Москва: Экономика, 1980. – 376 с.

³История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 3. – 1961. – 652 с.

⁴Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 рр. / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.

⁵Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев / Ю.А. Шульмейстер – К.: Политиздат України, 1990. – 255 с.

Гуманітарне співробітництво України та Німеччини кінця ХХ – початку ХХІ ст. є малодослідженим і потребує ретельного вивчення. У вітчизняній та зарубіжній історіографії бракує наукових робіт, які б у повному обсязі в контексті демократичних змін у Європі характеризували б питання українсько-німецького гуманітарного співробітництва цього періоду. Нечисленними є і монографічні праці, у яких досліджено окремі аспекти співробітництва. Зокрема, питання встановлення та розвитку міждержавних відносин України та ФРН у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. проаналізовано авторами колективної монографії «Нариси історії дипломатії України»⁶.

Стрижневі питання двостороннього співробітництва незалежної України з державами Південної і Центральної Європи у вирішенні культурних та гуманітарних проблем стали предметом вивчення фахових політологів у колективній монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичні і прикладні аспекти»⁷.

У колективній праці Інституту історії України НАН України «Державотворчий процес в Україні 1991-2006»⁸ ці питання окреслено загалом. Важливим для конструювання проблематики нашого дослідження є наратив, що його можна знайти на сторінках щорічника «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети», що видає Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України з 2007 р.⁹

Одними з перших у вітчизняній історіографії до питання українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності звернулися А. Кудряченко та Г. Грабарчук у брошурі «Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років»¹⁰.

Наявні праці, автори яких визначають аспекти українсько-німецького співробітництва сучасності, наголошують на політичних, економічних, культурних взаємовідносинах, обґрунтовують необхідність їх поглиблення. Такий підхід є

⁶ Нариси історії дипломатії України / О.І. Галенко [та ін.]; відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Видавничий Дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.

⁷ Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Ф.М. Рудич [та ін.]; Міжрегіон. акад. упр. персоналом, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : МАУП, 2002. – 488 с.

⁸ Державотворчий процес в Україні, 1991-2006 / [Н.П. Барановська та ін. ; редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 910 с.

⁹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин С.В. Віднянський., І.М. Мельникова., А.Ю. Мартинов, О.М. Горенко, Д.І. Никифорук / НАН України; Інститут історії України. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.

¹⁰ Кудряченко А.І. Україна і Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років / А.І. Кудряченко, Г.О. Грабарчук. – Київ: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин АН України, 1994. – 48 с.

характерним для А. Кудряченка¹¹, О. Білого та І. Богданович¹², В. Литвина¹³, А. Мартинова¹⁴, А. Зленка¹⁵, М. Яцишина¹⁶.

Більшість вітчизняних авторів досліджує українсько-німецькі взаємини крізь призму співробітництва України з розвиненими країнами Західної Європи в цілому, не виокремлюючи їх у самостійну ланку міжнародних відносин нашої держави. Так до таких авторів належать С. Віднянський¹⁷, О. Дергачов¹⁸, А. Зленко, І. Івченко¹⁹, В. Манжола²⁰, Л. Чекаленко²¹ та ін. Проблема разових грошових виплат українцям – жертвам примусової трудової депортації до нацистської Німеччини в роки Другої світової війни стали предметом аналізу в праці С. Батурина та А. Кравченко «Українські невольники Третього Рейху»²². Моральна компенсація українцям – жертвам примусової праці є складовою докторської дисертації та однієї з монографій С. Гальчака²³. Дослідженню місця примусової праці цивільних українців у Німеччині в політиках пам'яті СРСР, Німеччини та України присвячено докторську дисертацію і монографію харківської дослідниці Г. Грінченко²⁴.

¹¹ Кудряченко А.І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1991) / А.І. Кудряченко. – Київ: Наукова думка, 1996. – 239 с.

¹² Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / [А. Кудряченко, О. Білий, І. Богданович та ін.]. – Київ: Фенікс, 2009. – 541 с.

¹³ Литвин В. М. Україна: Європа чи Євразія? / В. М. Литвин. – Київ: Лі-Терра, 2004. – 512 с.

¹⁴ Мартинов А.Ю. Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-і роки ХХ ст.) / А.Ю. Мартинов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 86 с. – (Історичні зошити). – Бібліогр.: 220 с.

¹⁵ Зленко А.М. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: [підручн. для студ. вищ. навч. закл.] / КНУ ім. Т. Шевченка, К.: – К. ун-т., 2008 – 383 с.

¹⁶ Яцишин М.М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-і рр. ХХ ст. М.М. Яцишин. – Луцьк: Вежа, 1999. – 204 с.

¹⁷ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин / [С. В. Віднянський, І. М. Мельникова, А. Ю. Мартинов та ін.]. – Київ: Генеза, 2004. – 616 с.

¹⁸ Дергачов О. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / О. Дергачов. – Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2004. – 167 с.

¹⁹ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. – Київ: РІЦ УАННП, 1997. – 686 с.

²⁰ Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія / В.А. Манжола [та ін.]; ред. Л.В. Губерський; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – 320 с.

²¹ Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України / Л. Д. Чекаленко. – Київ: Либідь, 2006. – 712 с.

²² Батурин С. Українські невольники третього рейху (минуле й сучасність): публіцистична хроніка / С. Батурин, А. Кравченко. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

²³ Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010рр.): історичні, соціально - побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): монографія / С.Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. – 512 с.

²⁴ Грінченко Г.Г. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.Г. Грінченко – К., 2011. – 40 с.

На широкому історичному й документальному тлі визначає проблеми наслідків примусової депортації до Німеччини київська дослідниця Т. Пастушенко²⁵. У своїх монографіях і статтях історик осмислює ставлення до остарбайтерів у Німеччині та до репатріантів у СРСР. У загальному контексті проблематику гуманітарних наслідків Другої світової війни і нацистських окупацій окреслено у працях І.І. Дробота, В.І. Кучера та П.М. Чернеги²⁶, О.О. Салати.²⁷

Окремі аспекти досліджуваної теми знаходили відображення в дисертаційних дослідженнях Т. Жихаревої²⁸, В. Степанова²⁹, В. Солошенко³⁰, С. Сокол³¹, Г. Старостенко³², В. Химинець³³, присвячених аналізу українсько-німецьких міждержавних відносин. Ці автори у своїх працях зосереджують головно увагу на розвитку політичних, економічних і культурних відносин України та ФРН, проте жоден із них не акцентує на гуманітарному співробітництві 1991 – 2000-х рр. як на окремому предметі дослідження.

Німецькі історики традиційно характеризують відносини ФРН та України в загальному контексті східноєвропейської політики Німеччини. Окреме дослідницьке поле утворюють економічні аспекти трансформації українського суспільства.

²⁵ Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєн. життя колиш. остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. В. Пастушенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – 164 с.

²⁶ Україна в Другій світовій війні : навчальний посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 124 с.

²⁷ Салата О.О. Проблема інформаційного протистояння СРСР та Німеччини в радянській історіографії / О.О. Салата // Історіографічні дослідження в Україні / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О.А. Удод (відп. ред.), Д.С. Вирський, І.Н. Войцехівська, В.М. Даниленко, М.Ф. Дмитрієнко, Я.С. Калакура, В.Ф. Колесник, І.І. Колесник, В.В. Кравченко, С.В. Кульчицький, В.В. Масненко, О.П. Реєнт, О.В. Ясь (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 51-72. (– 430 с.).

²⁸ Жихарева Т.Л. Співробітництво Німеччини і України в галузі науки та освіти (1992-2007 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Жихарева Т.Л. – Харків, 2010. – 20 с.

²⁹ Степанов В.А. Досвід реалізації зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина (1990-2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Степанов В.А. – Київ, 2008. – 20 с.

³⁰ Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини у 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ В.В. Солошенко – Київ, 2005. – 20 с.

³¹ Сокол С.М. Українсько-німецькі відносини (2000-2009рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С.М. Сокол – Київ, 2010. – 20 с.

³² Старостенко Г.В. Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий вимір співробітництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Г.В. Старостенко – Київ, 2002. – 20 с.

³³ Химинець В.В. Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998-2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»/ В.В. Химинець – Київ, 2007. – 20 с.

Х. Пляйнес, Х. Браун, К. Херманн і М. Клогнер, зосередившись здебільшого на макроекономічній складовій, проаналізували особливості процесу формування в Україні передумов ринкової економіки³⁴. Значний внесок у вивчення німецько-українських відносин зробили О. Александрова³⁵, Х. Аллардт³⁶, Е. Шульце³⁷, Р. Лінднер³⁸. Особливості соціально-політичного становища та ментальності етнічних німців України є предметом дослідження В. Кайгера, який підкреслює, що на їхню самосвідомість та особливості політичного вибору після 1991 р. визначальний вплив мали етнічною ознакою репресії часів СРСР³⁹.

Соціальна історія українських німців у роки Другої світової війни стала об'єктом окремих досліджень у вітчизняній історичній науці лише на початку 1990-х. Спроби історичного осмислення долі українських «фольксдойче» були закладені ще в статті М. Ковалю та П. Медведка, у якій висвітлювалися різні аспекти становища німецького населення в Україні в період нацистської окупації⁴⁰.

Сучасні українські історики переважно зосередили свою увагу на вивченні окремих питань оstarбайтерів. З-поміж різних категорій трудових ресурсів, що були вивезені до нацистської Німеччини, виділив українських цивільних робітників О. Потильчак⁴¹. Темі повернення на батьківщину українських громадян, колишніх військовополонених та оstarбайтерів, присвячені публікації О. Буцько⁴². Уперше в Україні комплексно проаналізовано масові джерела з історії депортації та репатріації оstarбайтерів у джерелознавчій праці А. Мелякова⁴³.

Уже з 1990-х рр. предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних цінностей під час Другої світової війни, що знайшли

³⁴ Pleines H. Ukrainische Seilschaften: Informelle Einflussname in der ukrainischen Wirtschaftspolitik 1902-2004. – Mьnster, 2005. – 198 S.; Braun H. Цkonomische, historische und kulturelle Aspekte der Transformation der ukrainischen Volkswirtschaft und Gesellschaft // Osteuropa-Wirtschaft. – 2005. – №1. – S.1-23; Klement H., Klogner M.. Wachstum in schwierigem Umfeld. Wirtschaftslage und Reformprozesse in Ostmittel und Sьdosteuropa sowie der.

³⁵ Alexandrowa O. Grundlinien ukrainischer Aussenpolitik. // Die Ukraine und Belarus in der Transformation: Eine Zwischenbilanz / Herg. von R.Lindner und B.Meissner. – Kьln: Verl. Wissenschaft und Politik, 2001. – 264 s.

³⁶ Allardt H. Moskauertagebuch. – Dьsseldorf, 1974. – 232 s.

³⁷ Schultze E. Sowjetische Deutschlandspolitik. – Bonn, 1975. – 315 s.

³⁸ Lindner R. Die Ukraine und Deutschland im neuen Europa: Hypothesen und Chancen ihrer Partnerschaft. – Kьln - Bьhlau, 2000. – 564 s.

³⁹ Кайгер В. Національні репресії часів СРСР та етнічна самосвідомість німців України / В. Кайгер. // Соціальна психологія. – 2005. – №3. – С. 52–59.

⁴⁰ Коваль М.В. «Фольксдойче» в Україні (1941 – 1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведок. // Український історичний журнал. – 1992. – №5. – С. 15–22.

⁴¹ Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О.В. Потильчак. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

⁴² Буцько О.В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О.В. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162.

⁴³ Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. : дис.. канд. іст. наук : 07.00.06 / Меляков Антон Володимирович. – Харків, 2002. – 205 с.

відображення побільше в тезах, доповідях О. Федорука⁴⁴, О. Рубльова, Ю. Черченка⁴⁵, О. Долинського, Т. Себти⁴⁶, В. Калашнікова⁴⁷ С. Кота⁴⁸ та ін., а також у матеріалах наукових конференцій.

У науковому дискурсі ФРН, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми, слід виокремити роботи І. Фляйшхауер⁴⁹, М. Бухсвайлера⁵⁰, Р. Х. Вальта⁵¹, У. Мая⁵² та ін.

Отже, проблема ґрунтового і цілісного процесів формування гуманітарної співпраці України та Німеччини не знайшла відображення у вітчизняній науковій літературі, що й зумовило актуальність дисертаційного дослідження.

Джерельна база дослідження. Ураховуючи недостатнє історіографічне опрацювання досліджуваної теми, ми зосередили увагу на вивченні документальних джерел, що становлять специфічний ряд, оскільки проблема українсько-німецького співробітництва в контексті подолання гуманітарних наслідків Другої світової ще повною мірою не стала надбанням історії. Нині це питання є складовою зовнішньополітичного, політологічного й суспільно-гуманітарного дискурсу, а документальні матеріали з теми ще не в повному обсязі надійшли до архівів.

До основних груп джерел, використаних у дисертації, належать: 1) архівні документи та документи поточного діловодства державних органів і громадських організацій України та ФРН із проблем гуманітарної співпраці; 2) законодавство України, постанови Кабінету Міністрів України й укази Президента України, що регулюють питання суспільних відносин у сфері культури та гуманітарної політики; 3) опубліковані в офіційних виданнях і спеціальних збірниках багатосторонні й двосторонні міжнародно-правові акти (конвенції, угоди, декларації), інші документи, що регулюють українсько-німецькі міждержавні відносини загалом і в

⁴⁴ Федорук О.К. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності / О.К. Федорук // Віче. – 1993. – № 3. – С. 20–27.

⁴⁵ Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Черченко. – К., 1994. – 349 с.

⁴⁶ Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 579–646.

⁴⁷ Калашнікова В.Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України»/ В.Є. Калашнікова – Донецьк, 2010. – 19 с.

⁴⁸ Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1945) / С. Кот // Краєзнавство. — К., 2010. — Вип. 1-2.— С. 30–42.

⁴⁹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983.

⁵⁰ Buchweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – Gerlingen, 1984.

⁵¹ Walth R.H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994.

⁵² Mai U. « Der Nationalsozialismus und die, Sozial- und Raumplanung im NS- Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002.

гуманітарній сфері зокрема; 4) матеріали періодичних видань; 5) матеріали, заяви, комюніке міжнародних конференцій і круглих столів, присвячених вирішенню гуманітарних проблем, що дісталися українцям і німцям у спадок від часів Другої світової.

Більша частина наявних архівних матеріалів з історії українсько-німецького гуманітарного співробітництва досліджуваного періоду, що складають першу групу джерел дисертації, знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України).

Серед матеріалів опису 15 фонду 2 (Кабінет Міністрів України) ЦДАВО України натрапляємо на листування з міністерствами, відомствами, Урядом Автономної Республіки Крим, обласними державними адміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями з питань повернення депортованих німців в Україну, роботи Українсько-німецького фонду, Міжурядової українсько-німецької комісії.

Першорядне значення для розроблення теми дисертації мають документи архівного фонду 5230 («Українсько-німецький фонд при Державному комітеті у справах національностей та міграції 1992-1998») ЦДАВО України.

Великий за обсягом документальний матеріал щодо організації компенсаційних грошових виплат українцям – жертвам примусової трудової депортації в роки Другої світової війни є серед документів архівного фонду 5250 (Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України), що хронологічно охоплює 1993-2011 рр. та містить 21 645 архівних справ, об'єднаних у чотири описи.

У дисертаційному дослідженні використано документи фонду 8 Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (Посольство України у Федеративній Республіці Німеччини (1991-1994 рр.). Це передусім теки з матеріалами, що відображають інтенсивні контакти урядів і дипломатичних представництв обох країн із питань гуманітарного співробітництва. Хронологічно ці документи охоплюють 1991-1994 рр.

Що стосується другої групи використаних у дисертації джерел, то окремі змістові частини потребували положення Конституції України (1996 р.), Основ законодавства України про культуру (1992 р.), законів України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.), «Про жертви нацистських переслідувань» (2000 р.), «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (2000 р.) тощо.

Третя група джерел наукової розвідки охоплює опубліковані багатосторонні та українсько-німецькі міжнародно-правові акти, що встановлюють і регулюють міждержавні відносини загалом і в гуманітарній сфері зокрема, презентують міжнародні конвенції, учасником яких є українська держава, а також двосторонні угоди України та Німеччини. Важливе значення для вивчення й оцінювання позицій сторін у питаннях реституції культурних цінностей, переміщених за межі держав у роки Другої світової війни, мають «Конвенція про захист культурних цінностей у

випадку збройного конфлікту (1954 р.) та «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (1970 р.).

До четвертої групи джерел належать українські та німецькі періодичні видання, серед яких «Політика і час», «Вечірній Київ», «Сільські вісті», «Süddeutsche Zeitung», «Deutsche Welle», «Focus» та ін.

П'яту групу джерел становлять матеріали та документи міжнародних і двосторонніх українсько-німецьких зустрічей, науково-практичних конференцій, круглих столів. Ідеться передусім про форуми, присвячені обговоренню злободенних питань долі примусових робітників, військовополонених, увічненню пам'яті загиблих, подоланню наслідків війни в гуманітарній сфері.

Отже, проведений огляд документальних джерел, зокрема й неопублікованих архівних матеріалів, дає можливість стверджувати, що питання двостороннього українсько-німецького співробітництва у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни висвітлено в них предметно, хоч і нерівномірно.

Методологічною основою дисертаційної роботи є принципи історизму, науковості та системності. Ці універсальні принципи наукового пізнання дали змогу репрезентувати цілісну картину українсько-німецьких міждержавних відносин сучасності у сфері подолання драматичних і складних гуманітарних наслідків Другої світової війни. Визначальним методом дослідження став історичний. Історико-генетичний метод дав можливість послідовно розкрити характер, зміст і реальні зміни в українсько-німецькому гуманітарному співробітництві у процесі розвитку двосторонніх відносин упродовж повоєнного періоду (п. 2.2.). Історико-порівняльний уможливив виявлення схожих і відмінних позицій України та Німеччини у стратегіях і підходах до вирішення гуманітарних проблем, що дісталися обом народам у спадок від Другої світової війни (п.п. 3.1-3.4.). Історико-типологічний метод як засіб виявлення загальних тенденцій розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва, виділення певних стадій його поступу в часі дав можливість виявити і систематизувати поширені (типові) форми його гуманітарної сфери (п. 2.1). Історико-системний метод як метод поглибленого аналізу розвитку системи, використаний у дисертації наскрізно, дав змогу упорядкувати всі події, ситуації і процеси системи українсько-німецького міждержавного співробітництва, проаналізувати історичні реалії та визначити їхню роль у подальшому розвитку двосторонніх відносин. Структурно-діахронний метод допоміг установити тривалість розвитку українсько-німецького міждержавного співробітництва щодо подолання наслідків гуманітарної катастрофи, спричиненої подіями Другої світової війни, виокремити його стадії і періоди (п. 2.2), тобто скласти цілісну картину про найважливіші процеси і явища двостороннього гуманітарного співробітництва. Метод емпіричного аналізу залучено для упорядкування фактів українсько-німецького співробітництва за їхньою важливістю та хронологічною послідовністю. У дослідженні було використано методи історико-правової науки, зокрема метод контекстного аналізу нормативно-правових актів та юридично-компаративний метод. Для аналізу внутрішнього українського законодавства та міжнародно-правової бази двостороннього українсько-німецького

політичного співробітництва в гуманітарній сфері протягом 1990-х рр. – початку ХХІ ст. Політологічний інструментарій дав можливість розкрити сутність гуманітарної політики України та Німеччини в окресленій сфері на етапі новітнього українського державотворення. Методи соціальної історії залучено заради реконструкції основних компонентів соціального середовища та механізмів їхньої взаємодії в процесі реалізації програм повернення етнічних німців на території їхнього довоєнного проживання в Україну, компенсаційних виплат жертвам нацизму тощо. Джерелознавчі методики застосовувалися з метою систематизації, опрацювання і наукової критики джерел.

Отже, незважаючи на значну кількість публікацій про українсько-німецькі відносини, не висвітлено такі важливі питання, як напрямки і проблеми співпраці України та Німеччини у сфері подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни. Опубліковані в Україні та ФРН документи, а також вітчизняні архівні джерела, що є інформативними, дають змогу повно проаналізувати всі аспекти досліджуваної наукової праці. Застосування обраних методів та принципів дослідження дозволяє повною мірою реалізувати поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання.

У другому розділі *«Гуманітарна співпраця в міждержавних стосунках України і Федеративної Республіки Німеччини в 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.»* окреслено головні напрямки і проблеми співпраці України та ФРН у 1991-2014 рр., пов'язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни. Саме двосторонні українсько-німецькі відносини продемонстрували всьому світові можливість вирішення надскладних питань, що стосуються долі жертв війни і політичних репресій.

Так, у 1990-х рр. Німеччина й Україна на міжнародному рівні багато уваги приділяли вирішенню резонансного питання щодо повернення та облаштування на батьківщині українських німців, депортованих у 1941-1942 рр. з України у східні й північні райони СРСР. Практичного вирішення потребувала і проблема моральної та матеріальної компенсації жертвам Голокосту, цивільним українцям і військовополоненим – жертвам нацистських трудових депортацій і примусової праці 1941-1944 рр. Такою ж болючою та вразливою для історичної пам'яті і нащадків стала проблема поховання й перепоховання жертв війни в Німеччині та Україні. Виразно міжнародно-правового контексту набувало й питання щодо повернення культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни та після її завершення з України до Німеччини та з Німеччини до України. Варто також враховувати, що обидві сторони передбачали як моральні, так і матеріально-фінансові інструменти вирішення більшості окреслених гуманітарних проблем.

Міжнародно-правова база двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва почала складатися практично одразу ж після проголошення незалежності України та визнання її ФРН. Початковий етап політичної співпраці обох країн припав на 1990-1993 рр., коли було закладено підвалини міждержавних відносин, сформульовано бачення сторонами їхніх перспектив, визначено загальні напрямки. Другий етап українсько-німецького міждержавного співробітництва окреслюють десь із червня 1993 р. до жовтня 1998 р. Саме на цей час припадає

поступове створення та наповнення договірно-правової бази співпраці обох країн, зокрема й у гуманітарній сфері. Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ ст. й триває донині. Це період інституалізації важливої практики міждержавних відносин у контексті євроінтеграційного вектора України. У двосторонньому гуманітарному співробітництві, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, він наповнений конкретним змістом політичних консультацій на найвищому та експертному рівнях, завершенням реалізації стрижневих проектів. Наразі можемо визначити місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини як важливе та одне з головних, що формує перспективи майбутнього у стосунках обох країн і народів.

Отже, аналіз місця гуманітарної складової в міждержавних стосунках України та Німеччини в 1991-2014 рр. дає змогу стверджувати, що Україна зорієнтувала всю свою міжнародну політику, зокрема гуманітарну, на вступ у перспективі до Європейського союзу. Німеччина в цьому контексті виступає однією із провідних країн Європи, що підтримує й надає допомогу нашій державі.

У третьому розділі дисертації *«Подолання наслідків Другої світової війни 1939-1945 рр в гуманітарній співпраці України і Федеративної Республіки Німеччини»* проаналізовано гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України в 1990-х рр. Послідовно вирішуючи цю проблему, Україна створила основи необхідної політико-правової бази, а також відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України. Саме ця установа і провадила в життя цілеспрямовані репатріаційні заходи як у центрі, так і на місцях. Водночас в Україні загалом, та на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності зокрема було проведено відповідну роз'яснювальну роботу з місцевим населенням. Поверненню українських німців на батьківщину сприяли й моральні чинники: добра пам'ять про німецьких співгромадян, а також природна доброта та щирість місцевих жителів.

Розселяли депортованих німців, які поверталися в Україну в 1990-х рр., в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській областях та в Автономній Республіці Крим. Більшість заходів із переселення та облаштування репатріантів фінансувала ФРН. Частина програми повернення етнічних німців Україна фінансувала з державного бюджету. Дієву підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну надавали німецькі фірми.

Аналізуючи проблеми, пов'язані з репатріацією етнічних німців, треба визначити їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави. Подолання тяжких наслідків недавнього минулого має довести реальність цивілізованого шляху, яким іде незалежна Україна.

Подолання однієї з головних проблем, що дісталися у спадок Україні та Німеччині від Другої світової війни, репрезентує питання компенсаційних виплат громадянам – жертвам нацистських переслідувань. І хоча ця проблема постала відразу після закінчення війни, проте була проігнорована керівництвом СРСР із

політичних та ідеологічних міркувань, а мільйони радянських громадян – жертв нацизму втратили тоді шанс на отримання гідної грошової компенсації. Натомість у СРСР проблему політизували, тому її зведено до питань моральної компенсації жертвам нацизму, якими опікувалися різноманітні контрольовані режимом громадські ініціативи й організації жертв війни. Лише розпад Союзу РСР і створення незалежної держави України, а також пошвавлення на початку 1990-х рр. міжнародної дискусії про необхідність гуманітарної допомоги жертвам нацистських злочинів дали потужний імпульс до розширення соціальної бази та активізацією діяльності організацій громадян, постраждалих від нацистських злочинів. Так, одним із найактуальніших питань, що постало перед Українською спільнотою в'язнів — жертв нацизму, було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму.

Питання фінансової компенсації жертвам нацизму з території колишнього СРСР, зокрема з України, увійшло в практичну площину в 1992 р. зі створенням спеціальних фондів, на рахунки яких Німеччина могла б перераховувати кошти. Потенційними отримувачами допомоги визначалися в'язні концтаборів, жертви медичних експериментів, в'язні гетто та оstarбайтери. Разові виплати цим категоріям громадян було проведено в кілька етапів протягом 1994-1998 рр. та 2001-2007 рр. Унаслідок проведеної роботи компенсацію в 1994-1998 рр. отримали близько 670 тисяч осіб, а в 2001-2007 рр. – близько 1 млн. жертв нацизму та їхніх спадкоємців. Поряд із урядами ФРН, Австрії, приватними фірмами і підприємствами разову грошову компенсацію та інші види допомоги надавали й окремі міські громади цих країн. Керуючись шляхетними почуттями, гуманітарну адресну допомогу жертвам нацистських переслідувань надавали й окремі громадяни ФРН.

Проблема пошуку й перепоховання полеглих у війнах, зокрема й у Другій світовій війні, залишається особливо актуальною для українсько-німецьких гуманітарних контактів останньої чверті століття, адже теренами України пройшли дві світові війни, а мільйони, їхніх жертв непохованих гідно, продовжують нагадувати нам про ці жахливі трагедії. За часів СРСР пошукові загони, що займалися розшуком місць поховань та встановленням прізвищ полеглих, опікувалися суто могилами червоноармійців. У сучасній Україні справа збереження пам'яті про жертви минулої війни не лише набула суспільної й наукової актуальності, але й отримала реальне вирішення через діяльність державних і громадських інституцій, що контролюють проблему пошуку й перепоховання жертв війни. З українського боку найвідомішими громадськими ініціативами, члени яких повертають із небуття імена загиблих і закатованих людей, проводять ексгумацію й перепоховання решток загиблих, облаштовують цвинтарі, споруджують меморіали жертвам війни, є Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять». Із 1993 р. в Україні розпочала свою діяльність міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами. Основним та єдиним документом відповідного рівня, що нормує порядок організації і проведення пошукових робіт та регулює діяльність пошукових організацій в Україні є затверджений Кабінетом Міністрів України «Порядок організації робіт з пошуку й облаштування поховань жертв війни та політичних

репресій». Працівники Народного Союзу Німеччини з догляду за військовими могилами на основі закинутих військових цвинтарів створили в Україні п'ять збірних, куди звели знайдені рештки відразу з кількох областей. Такі цвинтарі є в Харкові, Кіровограді, поблизу Києва (Віта-Поштова), у селі Гончарному біля Севастополя та селі Потелич Жовківського району Львівської області.

Отже, чи не єдиним питанням у контексті українсько-німецької гуманітарної співпраці щодо подолання наслідків Другої світової війни, що не вирішене донині, є питання реституції культурних цінностей. Головна причина цього – відсутність політичної волі сторін. Наразі реституційна співпраця України та Німеччини обмежена поодинокими акціями обміну чи передання культурних цінностей, вивезених із території обох країн під час Другої світової війни та в повоєнний період. При цьому, такі акції мають відвертий характер піар-кампаній, метою яких є покращення політичного іміджу сторін. Проте навіть на цьому тлі активність української сторони є більшою, принаймні кількісно.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

– Проблеми співпраці України та Федеративної Республіки Німеччини у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни досі не стали предметом комплексної спеціальної розвідки у вітчизняній історіографії. Визначено рівень і повноту джерельного забезпечення дослідження. Виявлення й систематизація джерельної бази, проведення аналізу опублікованого та архівного емпіричного матеріалу дає змогу стверджувати, що питання двостороннього українсько-німецького співробітництва у сфері подолання гуманітарних наслідків Другої світової війни джерела висвітлюють предметно. Залучений емпіричний матеріал, хоча й неповний, через специфіку формування архівних фондів, загалом є достатньо надійною джерельною основою для вирішення завдань наукової праці. Сучасна методологічна основа дисертації, що ґрунтується на філософських гносеологічних підходах діалектики та історизму, забезпечила застосування низки загальнонаукових і спеціальних наукових методів, що дало можливість комплексно, адекватно та всебічно схарактеризувати досліджувану історичну проблему.

– На прикладі українсько-німецьких міждержавних відносин 1991-2014 рр. можна спостерегти, як гуманітарна політика, пов'язана з подоланням трагічних наслідків непростих історичних взаємин обох народів у ХХ ст., стала чинником інтеграції пострадянської держави в європейське та світове співтовариство. До особливо резонансних питань українсько-німецького гуманітарного співробітництва у сфері подолання наслідків Другої світової війни належать питання повернення та облаштування на батьківщину українських німців, депортованих у 1941-1942 рр. з України в східні й північні райони СРСР; проблема моральної та матеріальної компенсації жертвам Голокосту, цивільним українцям і військовополоненим – жертвам нацистських трудових депортацій і примусової праці 1941-1944 рр.; проблема ексгумації, поховання й перепоховання жертв війни в Німеччині та Україні; питання щодо повернення культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни та після її завершення з України до Німеччини та з Німеччини до України.

– Міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва почали складати практично одразу ж після проголошення незалежності України та визнання її ФРН. У двосторонньому гуманітарному співробітництві, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, наповнено конкретним змістом політичних консультацій на найвищому та експертному рівнях, завершенням реалізації головних проектів. Наразі можна визначити місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини як важливе та одне зі стрижневих, що формує перспективи у стосунках обох країн і народів.

– Послідовно вирішуючи повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України, наша держава створила основи необхідної політико-правової бази, а також відповідний державний орган – Українсько-німецький фонд при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України. Аналізуючи проблеми, пов'язані з репатріацією етнічних німців, треба розглядати їх як відновлення історичної справедливості та невід'ємну норму функціонування демократичної держави.

– Питання діяльності державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН зі встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці і в'язням нацистських концтаборів характеризується як одне з головних у контексті українсько-німецьких гуманітарних відносин новітнього періоду, а спроби його розв'язання репрезентують компенсаційні виплати громадянам – жертвам нацистських переслідувань. Одним із найактуальніших питань, що постало перед Українською спілкою в'язнів — жертв нацизму, було донесення до суспільства правди про потерпілих від націонал-соціалізму. Разом із урядами ФРН, Австрії, приватними фірмами і підприємствами, разову грошову компенсацію та інші види допомоги надавали окремі міські громади цих країн, а також окремі громадяни ФРН зі шляхетними мотивами та почуттями.

– Питання практики міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей виявилось чи не єдиним у контексті українсько-німецької гуманітарної співпраці щодо подолання наслідків Другої світової війни, що не вирішене до цього часу. Головною причиною гальмування реституції культурних цінностей у міждержавних відносинах України та Німеччини є відсутність політичної волі сторін.

– Проблема пошуку й перепоховання полеглих у війнах, зокрема й у Другій світовій війні, залишається особливо актуальною для українсько-німецьких гуманітарних контактів. У сучасній Україні справа збереження пам'яті про жертви минулої війни не лише набула суспільної й наукової актуальності, але й отримала реальне вирішення через діяльність державних і громадських інституцій, що опікуються проблемою пошуку й перепоховання жертв війни. Найвідомішими громадськими ініціативами є Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять».

– Сформульовано перспективні напрямки подальшого українсько-німецького співробітництва в гуманітарній сфері. Стрижневими, з них, на нашу думку, є завершення пошукових робіт з ексгумації та перепоховання жертв війни в Україні та

Німеччині, а також активізація питання реституції культурних та історичних цінностей. Важливими також є проекти щодо підтримки діяльності українських національних об'єднань у Німеччині та німецьких – в Україні.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

Статті в наукових фахових виданнях

1. Черкас Т. В. Діяльність громадських організацій України та Німеччини з пошуку та перепоховання жертв Другої світової війни (1990-ті – 2014 рр.) / Т.В. Черкас. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2016. – №14. – С. 210–222.
2. Черкас Т. В. Погляди Німеччини на «Євро-2012» в Україні / Т.В.Черкас. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2014. – №88. – С. 93–98.
3. Черкас Т.В. «Веймарський трикутник» та Україна / Т.В. Черкас // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2014. – № 89. – С. 65–67.
4. Черкас Т.В. Культурне і наукове співробітництво між Україною та ФРН 1990-1995 рр. / Т.В. Черкас // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2014. – №86. – С. 79–82.
5. Черкас Т.В. Питання репарації культурно-історичних цінностей у двосторонніх відносинах України та Німеччини (кін. ХХ ст. - поч. ХХІ ст.) / Т.В. Черкас // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – №40. – С. 196–200.
6. Черкас Т.В. Політичне і гуманітарне співробітництво України та Німеччини (1991–2010 рр.) / Т.В. Черкас // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2016. – №112. – С. 100–103.

Повнотекстові матеріали й тези наукових доповідей, що додатково відображають результати дослідження

7. Черкас Т.В. Гуманітарна допомога Німеччини в Україну / Т.В. Черкас // «Сучасні тенденції в історії,соціології, політології та філософії»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 жовтня 2014 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. – С. 92–95.
8. Черкас Т.В. Євромайдан. Україна – це Європа / Т.В. Черкас // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред і упор О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, Ж.М. Іщенко, О.О. Сушко – К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,2015. – Випуск 3(7).-С. – 192–199.
9. Черкас Т.В. Обмін культурними цінностями між Україною та Німеччиною / Т.В. Черкас //Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка): Збірник наукових праць. (м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.) – Житомир: Полісся, 2014. – С. 102–104.
10. Черкас Т.В. Образ України в німецькій пресі під час Євро 2012 / Т.В. Черкас. // Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28-29 листопада 2014 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. – С. 84–87.

11. Черкас Т.В. Підтримка Німеччиною України на шляху до ЄС / Т.В. Черкас // Актуальні питання сучасної науки: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24-25 жовтня 2014 року). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 103–106.

12. Черкас Т.В. Проблеми компенсацій жертвам примусової трудової експлуатації та нациських концтаборів періоду Другої світової війни / Т.В. Черкас // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 19-20 грудня 2014 року.) – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 78-82.

13. Черкас Т.В. Україна в контексті «Веймарського трикутника» / Т.В. Черкас // Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодні, майбутнє: результати восьмої міжнародної конференції: збірник наукових праць (14 листопада 2014 р.) / відп. Ред. М.М. Приходько, С.В. Тонких – Київ: Видавництво «Аграр Медіа Груп», 2014. – С. 94-98.

14. Cherkas T. Formation of cultural cooperation between Ukraine and Germany (1990-2013) / T. Cherkas // International Scientific Journal EURO-AMERICAN SCIENTIFIC COOPERATION. Research articles. Volume 1 – 24 December 2013, Responsible editors: Tonkyh S., Pryhodko N., Mintz A. Peterborough, Ontario, Canada: Publisher «Accent Graphics Communications», 2013. – P. 78–84

АНОТАЦІЇ

Черкас Т.В. Наслідки Другої світової війни у гуманітарній співпраці України та Німеччини (1991-2014 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2017.

У дисертації окреслено основні напрямки й проблеми співпраці України і ФРН у 1991–2014 рр., пов’язані з подоланням гуманітарних наслідків Другої світової війни. Окреслено міжнародно-правову базу двостороннього українсько-німецького політичного співробітництва і визначено місце гуманітарної складової в міждержавних відносинах України та Німеччини. Проаналізовано гуманітарну співпрацю двох країн щодо вирішення проблеми повернення й облаштування етнічних німців-репатріантів на території України в 1990-х рр. Досліджено діяльність державних органів, громадських організацій і бізнес-структур України та ФРН зі встановлення та здійснення разових грошових виплат громадянам України – жертвам примусової праці та в’язням нацистських концтаборів. Опрацьовано практику міждержавного українсько-німецького співробітництва у сфері реституції культурних та історичних цінностей. Увиразнено гуманітарну співпрацю з Німеччиною в діяльності громадських інституцій обох країн у контексті проблеми пошуку й перепоховання жертв Другої світової війни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, ФРН, гуманітарна співпраця, громадські організації, німці-репатріанти, ексгумація, реституція.

Черкас Т.В. Последствия Второй мировой войны в гуманитарном сотрудничестве Украины и Германии (1991-2014 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2017.

В диссертации установлены основные направления и проблемы сотрудничества Украины и Федеративной Республики Германия в 1991-2014 гг., связанные с преодолением гуманитарных последствий Второй мировой войны. Рассмотрена международно-правовая база двустороннего украинско-германского политического сотрудничества и определено место гуманитарной составляющей в межгосударственных отношениях Украины и Германии. Проанализировано гуманитарное сотрудничество двух стран по решению проблемы возвращения и обустройства этнических немцев-репатриантов на территории Украины в 1990-х гг. Исследована деятельность государственных органов, общественных организаций и бизнес-структур Украины и ФРГ по установлению и осуществлению единовременных денежных выплат гражданам Украины – жертвам принудительного труда и узникам нацистских концлагерей. Прослежено практику межгосударственного украинско-германского сотрудничества в сфере реституции культурных и исторических ценностей. Рассмотрено гуманитарное сотрудничество с Германией в деятельности общественных институтов обеих стран в контексте проблемы поиска и перезахоронения жертв Второй мировой войны в конце XX – начале XXI вв.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, ФРГ, гуманитарное сотрудничество, общественные организации, немцы-репатрианты, эксгумация, реституция.

Cherkas T.V. Consequences of the Second World War in the humanitarian cooperation between Ukraine and Germany (1991–2014). – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kiev, 2017.

The main directions and problems of cooperation between Ukraine and the FRG (Federal Republic of Germany) in 1991-2014, related to overcoming the humanitarian cost of the Second World War were determined in the thesis. The problems of cooperation between Ukraine and the Federal Republic of Germany in the field of overcoming the humanitarian cost of the Second World War have so far not been the subject of a comprehensive special study in Russian historiography. The international legal basis of bilateral Ukrainian-German political cooperation is considered and the place of the humanitarian component in interstate relations between Ukraine and Germany is determined. On the example of the Ukrainian-German interstate relations 1991-2014 one can observe how the humanitarian policy connected with overcoming the tragic consequences of the complex historical relationships of the two peoples in the 20th century has become a factor in integrating the post-Soviet state into the European and world community.

The humanitarian cooperation between the two countries was analyzed to address the problem of the return and resettlement of ethnic Germans repatriates on the territory of

Ukraine in the 1990s. One of the first issues that appeared in the context of the Ukrainian-German dialogue over overcoming the tragic consequences of the totalitarian past was the problem of moral rehabilitation and the return to Ukraine of citizens of German descent who were deported by the Stalin regime in the 1930s-1950s. Consistently solving this problem, Ukraine has created the foundations of the necessary political and legal basis. The activity of state bodies, public organizations and business structures of Ukraine and Germany on the establishment and implementation of lump sum payments to Ukrainian citizens who were victims of forced labor and prisoners of Nazi concentration camps was investigated. The issue of financial compensation to victims of Nazism from the territories of the former USSR, and in particular Ukraine, became practical in 1992. with the creation of special funds, on whose accounts Germany could transfer funds. Potential beneficiaries of assistance were defined: prisoners of concentration camps, victims of medical experiments, ghetto prisoners and Ostarbeiters. Lump-sum payments to these categories of citizens were carried out in several stages during 1994-1998. and 2001-2007. The practice of interstate Ukrainian-German cooperation in the field of restitution of cultural and historical values has been processed. The main reason for the inhibition of the restitution of cultural property in the interstate relations between Ukraine and Germany is the lack of political will of the parties. Now the restitution cooperation between Ukraine and Germany is limited to single shares for the exchange or transfer of cultural valuables, exported from the territory of both countries during the Second World War and in the post-war period. Humanitarian cooperation with Germany in the activities of public institutions of both countries in the context of the search for and reburial of the victims of the Second World War in the late twentieth and early twenty-first centuries was considered. The question of search and reburial of those who died in wars, including in the Second World War, remains especially urgent for the Ukrainian-German humanitarian contacts of the last quarter of the century, as two world wars have passed through the territory of Ukraine, and millions of unburied ones worthy of their victims continue to remind us of these terrible Tragedy.

The conducted research made it possible to formulate a number of practical recommendations on ways to further improve the humanitarian cooperation between Ukraine and the Federal Republic of Germany in the context of Ukraine's European aspirations.

Keywords: World War II, Ukraine, Germany, humanitarian cooperation, non-governmental organizations, repatriated Germans, exhumation, restitution.

Підписано до друку 27.03.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Тир. 100 прим. Зам. № 099.
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26